

UURIMUS NIMISÕNA VÕIMSUSEST

Margit Langemets. Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010. 318 lk.

Margit Langemetsa raamat „Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eestikeelses keelevaras”, mis põhineb tema samanimelisel doktoritööl, on põhjalik uurimus ühest tänapäeva semantika ja leksikograafia olulisemast probleemist, polüseemiast. Sõnade mitmetähenduslikkus on olnud semantika uurimisobjektiks muidugi alati, aga eriti viimaste aegade tähendusõpetus peab polüseemiat keele keskseks omaduseks. Kuidas saab inimene keelt kasutades hakkama sellega, et sõnadel on palju tähendusi? Kuidas me aru saame, mida vestluskaaslane ühe või teise sõnaga on mõelnud? Kuidas olemasolevaid tähendusi siiski piiritletakse: pole ju sõnal mis tahes tähendused, vaid ikka ainult teatav hulk? Ka iga sõnaraamatu koostaja on sunnitud mõtlema selle üle, kuidas ja mida erinevate tähendustena esitada.

Eesti keeleteaduses on küll olnud üksikute sõnade polüseemia käsitlusi, samuti on aegade jooksul eri keeleteadlastel olnud polüseemiale erinevaid vaatenurki, mida Margit Langemets oma väitekirjas ka tutvustab. Kogu „Eesti keele seletava sõnaraamatu”

(EKSS) põhjal on ta teinud ka ülevaate eesti sõnavara polüseemiast tervikuna: kõikide sõnade polüseemiaindeks on ainult 1,08, mis tundub väga üllatav igaühele, kes on lugenud hulganisti rikkaliku tähendusstruktuuriga sagedaste sõnade kohta, kuid pole mõelnud sellele, et keele sõnavara valdava osa moodustavad harvemini kasutatavad monoseemsed sõnad (millest suur osa on liitsõnad).

Raamatu põhiosa koosneb polüseemia süvauurimusest EKSS-i valimi põhjal: vaatluse all on „Eesti keele seletava sõnaraamatu” lihtnimisõnade kirjed vahemikus *T–tinakas*, kokku 843 märksõna). M. Langemets on ette võtnud selle, mida mitte igaüks ei sõandaks: läinud ilmekate üksiknäidete juurest läbiva, iga sõna arvesse võtva uurimuse juurde. Mis tahes keeleteaduse alal on see alati raske, sest ikka ja jälle selgub, et iga keeleline nähtus on skalaarne ja sisaldab tüüpilisi ja ebatüüpilisi juhtumeid. Juba esimene ülevaade valimi polüseemiast annab huvitava lisatulemuse terve EKSS-i sõnavara üldülevaate juurde: eesti nimisõnadest on polüseemne vaid iga viies liitsõna (nende hulgas on ka tuletised), liitsõnad on oodatult valdavalt monoseemsed.

Uurimus toetub eelkõige James Pustejovsky 1995. aastal esitatud generatiivse leksikoni ja süstemaatilise polü-

seemia käsitlusele, sellest paradigmat on ka pärit analüüsi mõistestik. J. Pustejovsky generatiivse leksikoni teooria põhiidee on see, et igal sõnal on süstemaatilisel potentsiaalsete tähenduste hulk, mis sünnib nelja kvaalisuhte kaudu. Need neli kvaalisuhte on liigi-, moodustaja-, eesmärgi- ja põhjussuhe. Pustejovsky arendab tegelikult edasi Uriel Weinreichi kontrastiivse ja komplemetaarse polüseemia ideed: kui kontrastiivse polüseemia puhul eristuvad sõna tähendused selgelt, siis komplemetaarse polüseemia puhul kattuvad sõna tähendused suures ja olulises osas ja võivad tekstis esineda nii, et polegi teada, millisega komplemetaarsetest tähendustest on tegemist. Komplemetaarsed tähendused on sageli süstemaatilisel viisil seotud. Polüseemia süstemaatilisusest (ehk regulaarsusest) kirjutas 1970. aastatel ka Juri Apresjan, kelle tööde kaudu oli nähtus tuttav ka eesti keeleteaduses. Süstemaatilise polüseemia tüüpilised näited on taimenime kasutamine vilja ja toiduaine tähenduses (näiteks *kurk, tomat, porgand, kartul*), samuti võivad asutuste nimetused (*kool, teater, pank* jms) tähistada nii ehitist, institutsiooni kui ka kollektiivi. Lause *Mulle meeldib see teater* võib viidata teatrihoonele, selle teatri lavastustele, näitlejatele ja kõigele muule sellega seonduvale, keelekasutaja ei peagi otsustama, millist neist tähendustest parajasti tarvitada, vaid võib neid käsitleda tervikuna. Nagu Langemets polüseemia teoreetilises ülevaates ka toonitab, uurib ta väitekirjas tegelikult monoseemia ja polüseemia piiriala: ühelt poolt on sõnaraamatutes küll kombeks süstemaatilist polüseemiat esitada eri tähendustena, kuid neid tuleks vaadelda siiski teisiti kui polüseemse sõna kontrastiivseid tähendusi.

Teoreetiliselt määrav on Langemetsa väitekirjas polüseemia liigitamine, sealhulgas metonüümia ja metafoori

eristus. Ta on uurinud metonüümilist polüseemiat, võrdsustades seda üldiselt süstemaatiliseiga. Samal ajal on siinseal tekstis vihjeid ka sellele, et metafooriline polüseemia võib kasutada korduvaid malle, ja see on tegelikult ka tänapäevase mõistemetafoori teooria aluspostulaate: metafoor on mõistestuse mehhanism, mis oma korduvates mustrites moodustab mõtlemise ja keele alustala. Näiteks on üks paremini tuntud metafooriliike KEHAOSA ON ESEME OSA (*tassi kõrv, kinganina, õunasüda*), mis on oma korduvuses samuti teatavas mõttes süstemaatiline. Samal ajal on metafoorne polüseemia siiski üldjuhul kontrastiivne (lause mõistmisel on vaja teada, kas kõneldakse tassi või inimese kõrvast, mõlemat korraga ei ole võimalik mõelda), mistõttu jääb see Langemetsa vaatluse alt välja. Huvitav on seegi, et valimis vaadeldud polüseemiajuhtudest oli metafoorseid vaid 100, sellal kui metonüümseid oli 380 (lk 174). Seega on metonüümia polüseemia seisukohalt palju olulisem mehhanism, kui seda näiteks mõistemetafoori teoorias siiani on arvatud.

Uurimuse see osa, mis on otseselt materjalipõhine, on tegelikult meta-semantika selles mõttes, et ei uurita sõnade tähendusi, vaid nende EKSS-is esitamist ehk leksikograafi otsustusi. Lootuses, et leksikograafid on teinud oma tööd hästi, võime tulemusi siiski pidada ka keele kirjelduseks. Tõsi, aegajalt on keeleteaduses leksikograafi keelepädevuse tavalisust ka kahtluse alla pandud ja arvatud, et eksperdi kirjeldus erineb olulisel määral tavainimese omast. Mingis mõttes satub kogu Langemetsa väitekirja siin vastuollu: ühelt poolt loodetakse süstemaatilise polüseemia käsitluse abil leida vahendeid, kuidas sõnaraamatuid paremaks teha, seega on ideaalne sõnaraamat süstemaatiline; teiselt poolt ei saa me aga sugugi kindlad olla, et keelekasutaja ise ja ta keel nii süstemaatilised

oleksid. Mida siis peaks sõnaraamat esitama: kas süsteemi või tegelikku keelt?

Polüseemsete sõnade tähendused on M. Langemets klassifitseerinud J. Pustejovsky generatiivse leksikoni mudelist laenatud liigisuhte kategooriate abil (näiteks ESE, SEISUND, TOIT, SÜNDMUS jms), seejärel on käsitletud kategooriate paare, mis esinevad sama sõna polüseemiamustris. Kõik kategooriad ei ole läbipaistvad (näiteks on raske otsustada, mida mõeldakse kategooriate ABSTRAKTNE või ESITUS all) ja see raskestab kohati arusaamist, kuid põhjalik lugeja leiab lisadest kõikide kategooriate määratlused hõlpsasti. Lõpuks esitatakse statistiline kokkuvõte, mille tulemusel saame näiteks teada, et kõige sagedamini esinevad valimis polüseemiamallid TEGEVUS–TEGU/KÖNETEGU (nt *tahtmine, teretus*) ja TEGEVUS–ABSTR/KONKR (nt *taotlus, tasu, teene*).

Põhjalikumalt analüüsib M. Langemets neid sõnu, mille tähenduste hulgas leidub ESEME kategooriasse kuuluv tähendus, sest ESE on valimis kõige sagedasem semantiline liigisuhe. Selgub, et esemesõnad on tüüpiliselt tüvisõnad, mitte tuletised, et ESE on tüüpiliselt polüseemse sõna esimene tähendus, semantiline liigisuhe ESE on väga generatiivse loomuga, s.t moodustab palju erinevaid polüseemiamalle, kuid eelkõige just metonüümia, mitte metafoori alusel jms.

Huvitav on mitmeski kohas käsitletav nimisõna tähenduse sündmusena esitamine, mis on vastuolus traditsioo-

nilise ettekujutusega nimisõnast kui tüüpiliselt eset või isikut (igal juhul mittetemporaalset entiteeti) tähistavast sõnast. Pustejovsky kvaalstruktuuri ülevaates rõhutab Langemets, et „nimisõna tõlgendatakse sündmusena” (lk 98), ning lisab hiljem, et „nimisõna semantiline ulatus on nii võimas, et paindub üsna loomulikult väljendama väga paljut, mis situatsiooniga kaasneb” (lk 222). Neid mõtteid edasi arendades võib lugeja jõuda keele kõige olemuslikumate probleemide juurde: nimisõna eelkõige referentsiaalset akti kandva sõnaliigina saab suhtlusfunktsioonis tihti hakkama kogu suhtlusaktiga, sest entiteeti nimetades kaasneb sellega ka kogu sündmuse nimetamine. Meie ettekujutus keelest on traditsiooniliselt väga süntaktiline ja lause keskmes on loomulikult verb. Langemetsa väitekirjale tuleb meelde, et nimisõnata me siiski hakkama ei saa, sest suur osa tähendusest tuleb lausesse just selle kaudu.

Peale EKSS-i materjali analüüsi antakse raamatus ülevaade ka muude keelte sõnastikest ja andmebaasidest, mis süstemaatilist polüseemiat esitavad (nn kolm eeskjuju: CoreLex, SIMPLE ja hollandi keele andmebaas).

Margit Langemetsa raamatut saab kasutada ka süstemaatilise polüseemia käsiraamatuna. Olles oma uurimisainese kombel süstemaatiline, on ta kindlasti huvitav nii leksikograafide kui ka semantikateoretikule.

RENATE PAJUSALU